

BOEKBESPREKINGEN

G. Nijhof, *Levensverhalen. Over de methode van autobiografisch onderzoek in de sociologie*, Boom, Amsterdam, 2000, 143p.

Nijhofs boek gaat, zoals de titel aangeeft, over de methode van autobiografisch onderzoek, of met andere woorden over het onderzoek van verhalen waarin mensen over (bepaalde aspecten van) hun eigen leven vertellen. Toch is het boek allesbehalve een praktische handleiding. Iemand die concrete richtlijnen zoekt om zelf een autobiografisch onderzoek op te zetten, komt bedrogen uit. De opzet én verdienste van het boek liggen op een ander vlak. Nijhof geeft een levendig beeld van het werken met levensverhalen en stelt hierbij enkele fundamentele vragen aan de orde. Zijn levensverhalen wel zinvol onderzoeksmateriaal voor een socioloog? Verschaffen ze werkelijkheidsgetrouwe kennis over het verloop van een leven? Kunnen we wel spreken van 'het' levensverhaal van iemand of bestaan daar verschillende versies van, afhankelijk van de omstandigheden waarin het wordt verteld en aan wie het wordt verteld?

Om al deze vragen te beantwoorden, schetst de auteur een onderscheid tussen twee vormen van sociologiebeoefening: de 'naturalistische' sociologie en de 'constructivistische'. In de naturalistische sociologie wordt volgens Nijhof de werkelijkheid opgevat als dat wat zich voordoet, als dat wat gebeurt, alsof de sociale werkelijkheid eenvoudig waarneembaar en beschrijfbaar is. Als voorbeeld verwijst hij naar de historiserende sociologie. Zelfs de Chicago-sociologen van de jaren '20 en '30, de grondleggers van het kwalitatief onderzoek, wilden volgens Nijhof de absolute waarheid over iemands leven achterhalen. De constructivisten zetten zich af tegen deze positivistische opvatting. Volgens hen bestaat de sociale werkelijkheid niet onafhankelijk van interpretaties. De sociale werkelijkheid is interpretatie. Levensverhalen kunnen ook niet meer doen dan dat: de interpretaties van het leven achterhalen.

Nijhof verklaart zelf een aanhanger te zijn van dit constructivisme. Hij zegt dat hij de sociale werkelijkheid ziet 'als in processen van betekenisgeving tot stand komend' (p. 95). Levensverhalen zijn uitermate geschikt om deze processen zichtbaar te maken, om ons te tonen hoe mensen zelf hun leven al interpreterend vorm geven. Wat zij aldus Nijhof niet kunnen doen is 'een getrouw en onbemiddeld beeld van de werkelijkheid geven' (p. 68) of 'zicht geven op de werkelijke historie van het leven' (p. 38). Hiermee botsen we op een storende tweeslachtigheid in het boek en in de visie van

Nijhof: hij noemt zichzelf een aanhanger van het constructivisme, maar erkent tegelijkertijd het standpunt van de naturalisten als zou er zoiets bestaan als een 'onbemiddelde werkelijkheid', als een 'werkelijk leven', los van interpretaties. Een échte constructivist moet mijns inziens systematisch ontkennen dat er leven los van het verhaal bestaat, en volhouden dat, zoals Kochuyt en Verhoeven¹ het formuleren, 'het leven zichzelf niet kan uitleggen, maar steeds moet uitgelegd worden'. 'Het gerefereerde' (het leven) kan niet anders dan zich via de referent (de verteller) presenteren. Al is het maar omdat dat wat zich in het hoofd van een mens afspeelt anders buiten beschouwing blijft, en omdat 'het subject' zelf het meest geschikt is om het eigen, discontinue, leven tot eenheid te brengen en de fragmenten ineen te passen. Dit geeft Nijhof trouwens zelf aan, maar hij lijkt het dan weer op andere plaatsen te vergeten. Hij beschrijft het constructivisme wel als een paradigma, maar werkt dit niet consequent uit. We vinden trouwens nergens in het boek terug dat deze sociologische visie niet veel meer of minder is dan het symbolisch interactionisme, en als dusdanig in de meeste handboeken over kwalitatief onderzoek wordt behandeld.

Er zijn nog andere zaken die we Nijhof kunnen verwijten. De laatste hoofdstukken in het boek zijn wat rommelig en onvolledig. Zo gooit hij de verschillende voor- en nadelen van autobiografisch onderzoek nogal ongestructureerd en onkritisch door elkaar. Het stuk over de betrouwbaarheid en validiteit van onderzoek op basis van levensverhalen is erg selectief en controversieel. Dit hoeft op zich geen probleem te zijn, ware het niet dat Nijhofs antwoorden op het vermijden van systematische en toevallige fouten nogal bedenkelijk overkomen. Bijvoorbeeld wat de validiteit betreft geeft hij terecht aan dat het criterium 'meten wat we willen meten' niet kan gericht zijn op een overeenstemming tussen het levensverhaal en wat er werkelijk in het leven is gebeurd (cf. de constructivistische logica). Maar in plaats van een antwoord te zoeken in bijvoorbeeld de 'authenticiteit' van het levensverhaal (vertelt de verteller ons wel echt zijn of haar levensverhaal, is hij of zij oprecht, open, eerlijk), zoekt Nijhof zijn heil in harde, externe bewijzen. We moeten volgens hem nagaan of de in het onderzoek gevonden interpretatiewijzen ook in de ruimere samenleving gelden. Nijhof geeft het voorbeeld van een eigen studie waarin bij Parkinson-patiënten drie verschillende vertogen van 'vertrouwen' werden onderscheiden. Om de validiteit na te gaan, zochten hij en zijn medewerkers de verschillende interpretaties van het woord 'vertrouwen' in het woordenboek op. Ze vonden er de drie onderscheiden interpretaties terug, en beschouwden dit als een bewijs van de geldigheid van hun analyse. Stel dat de onderzoekers andere interpretaties in het woordenboek hadden teruggevonden, of maar twee van de drie, hadden ze dan moeten concluderen dat hun onderzoek 'ongeldig' is, ook al vonden ze de drie interpretaties terug in de verhalen van de patiënten?

Met deze opmerkingen willen we de verdiensten van het boek evenwel geen oneer aandoen. Nijhof schrijft erg boeiend én toegankelijk. In plaats van droge inzichten of opsommingen, zet hij een kleurrijk verhaal neer. Hij heeft oog voor illustraties en

1 Verhoeven, J., Kochuyt, T. (1993). *Het leven beschreven. Een inleiding tot de biografische methode*. Leuven: K.U.Leuven, 24.

anecdotes. Zo komen we te weten dat, althans volgens de legende, de founding fathers van de biografische methode, Thomas en Znaniecki, zich maar bij toeval het nut van kwalitatief onderzoek realiseerden. Znaniecki zag, zo luidt het, het belang van persoonlijke documenten pas in, toen hij 's morgens op weg naar zijn werk een vuilnisbak omstootte waarin hij brieven uit Polen ontwaarde (hun onderzoek gaat over Poolse immigranten). Nijhofs boek biedt verder ook een verfrissende kijk op de historische en maatschappelijke achtergrond van het gebruik van levensverhalen (zo wordt de link gelegd met individualiseringsprocessen), en het bevat inspirerende stukken over vertooganalyse. Vertogen zijn de sociale grammatica, de sociaal geïnspireerde 'taal' waarmee mensen hun leven verwoorden en rechtvaardigen. In een apart hoofdstuk wordt hiervan een voorbeeld uitgewerkt op basis van eigen onderzoek bij chronische hernia-lijders. Dit voorbeeld zet echt aan om zelf met vertooganalyse aan de slag te gaan.

Wanneer ik al de genoemde elementen op een rijtje zet, luidt mijn slotsom dat het boek het lezen meer dan waard is, doch met een kritische blik. Nijhofs visie op autobiografisch onderzoek is uitdagend, maar op verschillende punten aanvechtbaar.

Katrijn Vanderweyden

Mark Elchardus (red.), *Zonder maskers. Een actueel portret van jongeren en hun leraren*, Globe, Gent, 1999, 256p.

Weinig motiveert meer dan ergernis. In de sociale wetenschappen laten ergernis, irritatie en opwinding zich niet zelden vertalen in de grootschalige jacht op het cliché. *Zonder maskers. Een actueel portret van jongeren en hun leraren* is hiervan een uitstekend voorbeeld. In dit boek doet een groep van dertien onderzoekers, onder aanvoering van de Brusselse hoogleraar sociologie Mark Elchardus, verslag van een omvangrijk onderzoek naar opvattingen, houdingen en waarden van Vlaamse jongeren. In de beginbladzijden van het boek verhaalt de groep onderzoekers letterlijk haar ergernis over het op vage indrukken gebaseerde waanbeeld van de hedendaagse Vlaamse jongeren. De jeugd van tegenwoordig wordt verkeerd verstaan en vooral door diegenen die aan beelden van jeugd geld verdienen (de journalist, de marketeer, de zakenman) en het ontbreekt in Vlaanderen aan onderzoek dat aan dit onbegrip een eind kan maken. Misleidende beelden van opzichtig geklede jonge nomaden (*tribes!*) die zich skatend, bungy-jumpend en allerhande verbodens snuivend met tegenzin naar volwassenheid werken zonder zich ook maar een moment om hun omgeving te bekommeren, lijken, zo geven de onderzoekers overtuigend aan, vooral van nut om ongefundeerde maatschappelijke bezorgdheid te promoten. *Zonder maskers* formuleert de ambitie ten minste een kernonderdeel van de leefwereld van Vlaamse jongeren te beschrijven en analyseren; het onderdeel opvattingen, houdingen en waarden, dat, zo stelt het onderzoeksteam, een superieure invalshoek biedt bij de centrale vraag: wie zijn de hedendaagse jongeren? In het schooljaar 1996-1997 hielden de

onderzoekers, allen lid van de onderzoeksgroep *Tempus Omnia Revelat* (TOR) een grootschalig survey onder 4.722 jongeren. Deze jongeren, allen in het laatste jaar van het secundair onderwijs, werden via 63 scholen van uiteenlopend niveau benaderd, alwaar ook ter vergelijking een beperktere groep leraren (N=641) is geïnterviewd. Dit alles vormt de empirische basis voor een genuanceerd en volledig beeld van de opvattingen, houdingen en waarden van Vlaamse jongeren.

Waarschijnlijk zonder bijbedoelingen start het boek met seks. Vlaamse jongeren getuigen van een grote burgerzin en van een ruime seksuele en bio-ethische (handelend over vraagstukken van abortus, euthanasie, e.d.) tolerantie. Wat dit laatste betreft lijken ze op hun leraren. Deze laatsten hebben wel sterker ontwikkelde fatsoennormen, zij het dat leerlingen evident afwijzender staan ten opzichte van overspel en echtscheiding dan hun ongetwijfeld meer ervaren leerkrachten. De opvattingen over sekserollen, waarvan de metingen sterk aan het onderzoek van de Nederlandse politicoloog Middendorp doen denken, zijn modern, waarbij meisjes als verwacht het minst traditioneel denken. In mijn eigen onderzoeken werd de traditionelere opinie van Nederlandse jongeren ten opzichte van leden van generaties geboren tussen 1945 en 1970, opgegroeid onder het pieken en najlen van de seksuele revolutie, ook vastgesteld. Een opmerkelijke internationale analogie derhalve. Er zijn er meer.

Het (katholieke) geloof en het (verzuilde) verenigingsleven staan vervolgens op de rol. Uit de scores op een wat typisch aandoend instrument, dat tegelijk zowel kerkgang als gelovigheid meet, blijkt het afscheid dat Vlaamse jongeren van kerk en geloof genomen hebben. Leerlingen zijn vooral op het sportveld te vinden, zijn vele malen actiever in het verenigingsleven dan hun leerkrachten en vooral als het gaat om sport- en jeugdverenigingen. De actievelingen zijn vooral ASO-jongeren (een term die in Nederland een andere betekenis heeft dan jongeren van hoger middelbare opleiding) en meisjes (niet wat sport betreft). Opmerkelijk hoe zich al vroeg in de levensloop een seksespecifiek vrijetijdsparcours aftekent dat mannen meer en meer de gelegenheid biedt in de openbaarheid te verkeren.

Het derde, vrij summiere hoofdstuk over vriendschap en intieme relaties rapporteert de steun, loyaliteit en verbondenheid van jongeren. Klassieke uitkomsten van hooggespannen vriendschapsidealen, met een lichte voorkeur voor doe- en praatrelaties onder respectievelijk jongens en meisjes, komen aan het licht. Het gebrek aan maatschappelijke betrokkenheid, zo wil de mare, wordt door hedendaagse jongeren gecompenseerd met een verhevigde oriëntatie op de hoogte van de eigen bankrekening. Solidariteit, gelijkheidsidealen en arbeidsethiek zijn de onderwerpen in het vierde hoofdstuk waarmee het fabelgehalte van deze analyse wordt nagegaan. De onderzoekers vinden een 'economische breuklijn' in de opvattingen over gelijkheid en herverdeling. Een breuklijn die in Nederlands onderzoek, dat goeddeels met identieke meetsinstrumenten werkt, doorgaans met 'economisch conservatisme' wordt aangeduid. Een nattevingsvergelijking met Nederlands onderzoek van mijn kant laat zien dat Vlaamse en Nederlandse jongeren wat economisch conservatisme betreft weinig uiteenlopen. Nederlandse leden van de jongste, volgens sommigen pragmatische generatie (geboren na 1970), zijn iets meer voorstander van overheidsingrijpen. Het

liberale wereldbeeld heeft terrein gewonnen onder zowel Vlaamse als Nederlandse jongeren. De onderzoekers wijten dit, schijnbaar niet geheel los van eigen idealen, aan 'onwetendheid en gebrek aan ervaring' bij jongeren.

Zonder maskers doet kond van een 'nieuwe breuklijn' waarin tegenstellingen zijn vervat rondom multiculturalisme, emancipatie en autoritarisme versus libertarisme. Deze breuklijn heeft grote conceptuele verwantschap met de dimensie 'cultureel conservatisme' die in enkele decennia Nederlands waardeonderzoek is aangetroffen. Empirisch slaat *Zonder maskers* een andere weg in en volgens de auteurs omsluit de nieuwe breuklijn gevoelens van politieke machteloosheid, ethocentrisme, hyperindividualisme en repressie. Een kwart tot een derde van de Vlaamse jongeren denkt negatief over migranten om economische redenen, een tiende om culturele motieven ofwel op grond van onverzoenlijkheden van autochtone en allochtone culturen. Strenger straffen is de slogan aller populistten. Het survey van *Zonder maskers* is gehouden middenin de Dutroux-tijd en het gevolg is een harde opstelling van Vlaamse jongeren ten opzichte van criminelen. Toch is maar een kleine minderheid voor harde repressie.

Jezelf zijn, jezelf ontplooiën en kunnen doen wat je zelf wilt zijn van keuzen tot dwang geworden, aldus inmiddels klassieke sociologen en aldus met hen de TOR-onderzoekers. Met items die ook in het longitudinale Nederlandse onderzoeksprogramma *Sociaal en Culturele Ontwikkelingen in Nederland* (SOCON) gebruikt zijn, onderzoekt *Zonder maskers* de mate waarin Vlaamse jongeren de adagia zelfontplooiing en autonomie onderschrijven. Een korte blik op Nederlandse data leert dat er onder Nederlandse jongeren een kleine 10-procentpunt meer autonomie-supporters te vinden is.

De laatste ontmaskering gaat over het toekomstbeeld van jongeren. Jongeren, in Vlaanderen en daarbuiten, blijken gemiddeld genomen optimisten. Toch definieert nog bijna een op de vijf jongeren de toekomst 'dikwijls hopeloos'. Een substantieel deel houdt het op onbeslist en geeft uiting van onzekerheden. Echt positief is ruim 49%.

Zonder maskers verkrijgt zonder twijfel de status van naslagwerk voor al diegenen die in het ware gezicht van de jonge Vlaamse generatie geïnteresseerd zijn. Het eerste deel van het boek biedt een haast encyclopedisch breed en toegankelijk geschreven beeld van wat jongeren in Vlaanderen denken en waarderen. Er zijn wel enkele kanttekeningen te plaatsen. Ik beperk me tot enkele hoofdpunten. Het meest opvallende en storende voor mij is dat Elchardus en de zijnen in elk hoofdstuk naar behoeften vergelijkingen tussen verschillende groepen jongeren, leraren, en of andere bevolkingspopulaties maken. De gepresenteerde vergelijkingen worden niet altijd even stevig vanuit de actuele (onderzoeks)literatuur beredeneerd. Het lijkt of vooral die vergelijkingen opgedist worden die ook een besprekenswaardig resultaat opleveren. De ene keer is dat een vergelijking tussen jongens en meisjes, dan een tussen jongeren van onderscheiden onderwijsniveau, of tussen jongeren en leraren, dan wel tussen leraren en hogeropgeleide Vlamingen of de algemene Vlaamse bevolking.

Meer systematiek in de vergelijkingen had het boek gebaat. Herhaald ontbreekt ook de verwachte vergelijking met resultaten uit eerder bevolkingsonderzoek, waaruit veel meetinstrumenten zijn afgeleid. Deze kanttekeningen zijn niet zonder betekenis als we de doelstelling van het boek in ogenschouw nemen. In de systematische vergelijkingen en verwijzingen liggen immers de beste kansen om de waanbeelden over jongeren te ontmaskeren. Het systematisch vergelijken met oudere generaties (leraren, bevolkingsgroepen), al of niet uit ander onderzoek, staat uitspraken toe die de ontmaskering vervolledigen. Het is bijvoorbeeld interessant te weten of de 'conservatieve' positie van jongeren ten aanzien van de rol van vrouwen, een blijvende trek van de jongste generatie is of als sneeuw voor de zon verdwijnt zodra zij volwassen worden en met hun partners over de verdeling van rollen moeten onderhandelen. Bij het seksespecifieke vrijetijdspatroon is het van belang te weten of meisjes altijd in latere levensfasen de openbaarheid de rug toekeren en jongens juist steeds uithuiziger worden (levensfase- of leeftijdseffect), zoals het bij de geloofsbeleving interessant is te doorgronden of zich hier een (in vele landen voelbare) ontwikkeling aftekent waarbij jongeren van nu zich blijvend van het traditioneel geloven afwenden (generatie-effect). Ook de afrekening met het cliché van de lossere opvattingen over relaties kan door het ontbreken van een vergelijking met de positie van oudere generaties niet ten volle worden uitgevoerd. En is het 'onwetendheid' dat jongeren doet afkeren van gelijkheidsidealen of de Dutroux-zaak die jongeren doet geloven in strengere straffen of groeit hier werkelijk een conservatievere generatie op? Tot slot, is het onderstrepen van onafhankelijkheid en een dosis onzekerheid over de toekomst nu iets dat bij elke jeugd hoort of typisch voor de jeugd van nu? Kortom, systematische vergelijking en in deze vergelijking systematisch aandacht voor tijdelijke levensfase-effecten en blijvende generatie-effecten bieden de kans de uniciteit van opvattingen, houdingen en waarden van de jongste generatie aan te duiden en zo dichter de doelstelling van het boek te benaderen.

Na de ontmaskering volgt de ontleding. Het tweede deel van het boek rapporteert de voorspellende waarde van collectieve identiteiten voor de opvattingen, houdingen en waarden van jongeren. Houdt wat jongeren vandaag denken en waarderen nog wel verband met identiteiten gebaseerd op leeftijd, geslacht, geloof of klasse of is de variatie dusdanig groot dat het behoren tot de een of de andere groep nog nauwelijks iets zegt over hoe gedacht en gewaardeerd wordt? Hoofdstuk 8 biedt als introductie op deze vraag een fraai gecomponeerde en sterk opiniërende diagnose van actueel post-modern sociologisch denken. Met een voor *Zonder maskers* unieke hoeveelheid *socspeak* schetst het hoofdstuk een dreigend beeld van nu modieuze theoretici die het bestaan van collectieve identiteiten ontkennen en die de opdracht om als individu in opvattingen, houdingen en waarden vooral uniek, persoonlijk en origineel te zijn tot hoogste beschavingsideaal hebben helpen verheffen.

Hoofdstuk 9 start met een systematische uiteenzetting over waar, in welke opvattingen, houdingen en waarden, de sterkste verschillen liggen tussen jongeren en leraars (eerder in het boek leraren geheten). Het sterkst verschillen zij in burgerzin (typisch des leraars), op afstand gevolgd door de steun voor harde repressie van criminaliteit,

politiek cynisme, racisme op economische grondslag, seksuele en bio-ethische tolerantie (toelaatbaarheid van abortus, euthanasie, etc.), utilitair individualisme (egoïsme), etnocentrisme, cultureel racisme en autonomie (alle typerend voor jongeren).

Hoofdstuk 10 geeft de verschillen tussen jongens en meisjes weer. Er zijn wel dege-lijk jongens- en meisjesattitudes. Slechts enkele jongens hebben opvattingen die vooral meisjes hebben. Omgekeerd is het aandeel nog kleiner, hetgeen de onderzoekers verleidt tot het beamen van de idee dat jongens tegenwoordig met hun typische jongensidentiteit worstelen. In dit beknopte hoofdstuk worden voor mijn gevoel de soms geringe verschillen tussen grote meerderheden onder zowel jongens als meisjes die bepaalde opvattingen onderschrijven te veel opgeblazen.

Levensbeschouwelijke tegenstellingen, centraal in hoofdstuk 11, kunnen slechts met moeite worden aangetoond. Vooral de houdingen van de 32% aan het geloof twijfelende jongeren blijkt maar moeilijk te rangschikken. Het best gaat het met die van de zich gelovig-katholiek noemende jongeren (27%). Dezen onderscheiden zich van de voornoemde twijfelaars, vrijzinnigen en ongelovigen (samen 26%) en ongeïnteresseerden (10%), samen als niet-christenen bestempeld, vooral in seksuele en bio-ethische tolerantie en autonomie (de niet-christenen), burgerzin, schoolwelbevinden, relativastheid en arbeidsethiek (gelovig-katholieken).

De invloed van de (opleidings- en beroeps-)status van het gezin waaruit de 4.700 jongeren stammen is het onderwerp van hoofdstuk 12. Ook hier een matig resultaat als het gaat om het voorspellen van de statusherkomst van jongeren op grond van opvattingen, houdingen en waarden. Dat geldt vooral voor de groep middenklassejongeren. In hoofdstuk 13 komt het niveau van de scholen die jongeren bezoeken aan de orde. Het blijkt minstens empirisch het meest interessant in te zoomen op de culturele tweespalt tussen ASO-leerlingen enerzijds en BSO-leerlingen anderzijds. Opnieuw verliezen we de middengroep: de leerlingen op het TSO. Dominant is de houding ten aanzien van seksuele en bio-ethische tolerantie in het onderscheid tussen beide leerlingpopulaties, gevolgd door alle voornoemde nieuwe-breklijnonderdelen. Voorspelbaar is dat ASO-leerlingen vooral tolerantie ten aanzien van seksuele, bio-ethische en nieuwe-breklijnkwesities tentoonspreiden en dat BSO-leerlingen juist van een dergelijke tolerantie gruwden.

Hoe luidt de samenvattende conclusie nu de Vlaamse jongeren ontmaskerd en ontleed zijn? Na de ware overvloed aan feiten en resultaten presenteert *Zonder maskers* een concluderend veertiende hoofdstuk waarin, helaas niet zelden opnieuw op het niveau van percentages, de belangrijkste bevindingen de revue passeren. Deze resultaten zijn een kapstok om het ongenoegen over de populariteit van modieuze denkers aan op te hangen. Als liefhebber is het een groot plezier te lezen hoe met veel vaart en op grond van argumenten afgerekend wordt met de 'normatieve en politieke' en 'misleidende' posities van de grote mannen der moderne sociologie die de door collectieve identiteiten bepaalde gedragingen, beslissingen en opvattingen tot persoonlijke keuze reduceren.

Het, gezien de invloed van collectieve identiteiten, onbereikbare van de 'zelf-ideologie', het ideaal jezelf te zijn en het aanpalende geloof zelf voor je eigen toekomst verantwoordelijk te zijn, is het centrale onderwerp van de epiloog van *Zonder maskers*. In niets minder dan een cultuuragenda voor de eerste decennia van de 21ste eeuw komen vijf knelpunten aan bod. Het ongenoegen krijgt pamfletvorm. Het is een pamflet geworden dat een behoorlijk uithoudingsvermogen van de lezer vraagt. Ongewaarschuwd wordt de lezer geconfronteerd met wel wat veel jargon en vertoon van eruditie. Onaangekondigd doemen Franse (eerste) ministers op, gevolgd door Derde-Weg-populisten, klassieke pedagogen, social-trust- en burgerschapsdenkers, gelijkerechten- en verschilfeministen, Hegel, de oude Marx, de jonge Marcuse en ook Freud, Shakespeare samen met 'de onvergelykbare Oscar Wilde' en wat moderne literatoren, rechts-, kunst- en andere filosofen en dat in het midden van een batterij sociologen en psychologen (waarvan sommige humanistisch). Om u dat te besparen resumeer ik de vijf 'uitdagingen' waarvoor we volgens de auteurs van *Zonder maskers* de komende decennia geplaatst staan.

Ten eerste dient een genuanceerd begrip van verantwoordelijkheid te worden ontwikkeld om individuen enerzijds niet onredelijkerwijs persoonlijk verantwoordelijk te stellen voor hun handelen in situaties of omstandigheden die zij zelf niet in de hand hebben en anderzijds om de *moral hazards* te voorkomen dat alle verantwoordelijkheden worden vermeden met een verwijzing naar collectieve risicoafdekking (verzorgingsstaat) en individuen nog nauwelijks blij geven van wat plichtsbef en verantwoordelijkheid tegenover de samenleving. De tweede uitdaging is wat meer rechte-door-zee: gezien de maatschappelijke wenselijkheid en onwenselijkheid van respectievelijk vrouwelijke waarden (zorgzaamheid, solidariteit, sociale betrokkenheid) en mannelijke waarden (machismo, egoïsme, racisme, intolerantie etc.) en de dientengevolge problematische identiteit van mannen, alsmede het in de lucht hangen van een 'verzet tegen de vervrouwelijking van onze cultuur', staat het definiëren van een nieuwe, maatschappelijk aanvaardbare vorm van mannelijkheid op de culturele agenda. Een gelijksoortig derde agendapunt, volgens mij van de vijf van de hoogste prioriteit, laat zich formuleren rondom klassenculturen. De lage-klassencultuur bevindt zich rechts van de nieuwe breuklijn (zie bovengenoemde mannelijke waarden). Het ongenoegen over de als achtergesteld gevoelde positie van lagere klassen vertaalt cultuur zich dus niet in een positief, op gelijkheid gericht politiek project, maar veeleer in een negatieve potentieel politiek-extremistische antihouding. Het vierde punt, waarvoor nog resultaten van een nieuw onderzoek op tafel komen, bouwt voort op invullingen van zichzelf-zijn waarin authenticiteit vooral de breuk met knellende maatschappelijke banden (die je maskers op doen zetten) en een duik in onaangepastheid en marginaliteit betekent. Mijns inziens geheel zonder goede empirische gronden wordt deze invulling verbonden aan het autonomiestreven (met name het zelf bepalen wat mag en niet mag, onafhankelijk zijn van regels; een zwak meetinstrument, met zeer minimale of liever geen correlaties met authenticiteit) en vervolgens wordt de relatie geproblematiseerd tot agendapunt: het doorgronden van het autonomiestreven en er andere betekenissen van aanreiken zodat het niet in anti-institutionalisme ontardt. Het vijfde en laatste punt sluit hierop aan en duidt op de

gevaaren van de dwang tot expressie van emotie als teken van authenticiteit: het is tijd voor een grondig debat over de rol van emoties (moeten we altijd en overal maskers afleggen?) en de mogelijkheid over oprechtheid en waarachtigheid te oordelen.

Hoewel de TOR-onderzoekers mij in de epiloog regelmatig even kwijt zijn, is mijn algemene oordeel over *Zonder maskers* niet anders dan positief. Het is een gedreven, betrokken en sterk boek, niet alleen door de duidelijke conceptuele sturing of de degene empirische aanpak, maar vooral door de unieke durf om met de resultaten belangrijke maatschappelijke discussiepunten aan te snijden. Gemakkelijke kritiek te over: op de soms wat houterige rapportstijl, de niet altijd correcte citaties, de storende variatie in diepgang en indeling van de hoofdstukken (soms met paragrafen, soms zonder), de hier en daar wat hoogdravende formuleringen. Jammer ook dat historische perspectieven, bijvoorbeeld die op gebeurtenissen rondom de seksuele revolutie in het Vlaanderen van de jaren zestig, ontbreken waardoor het feitenrelaas soms het nodige kader mist. Ondanks dat zal *Zonder maskers* uit kunnen groeien tot een belangwekkend handboek over de beelden van jeugd. Het echte onmisbare handboek bevat, zoals ik eerder opmerkte, vergelijkingen met oudere generaties waarmee aan het licht komt of het geschetste portret van Vlaamse jongeren nieuwe culturele tijden inluidt.

Henk Vinken

Kristel Luyckx (red.), *Liefst een gewoon huwelijk? Creatie en conflict in levensverhalen van jonge migrantenvrouwen*, Acco, Leuven, 2000, 198p.

Het is een ongeschreven regel die zegt dat een boekbespreking naast een synthese eerst de waarde van de studie aanduidt om daarna eventuele kritische bedenkingen te formuleren. In deze bespreking zal ik enigszins afwijken van deze 'regel'. Dat heeft voor een belangrijk deel te maken met het feit dat ik naar 'oude' (verouderde?) traditie steeds de neiging heb om eerst de flapzijde van een boek en daarna het voorwoord te lezen vooraleer het eigenlijke leeswerk te starten. De lezer die dezelfde oefening doet, zal al vlug 'hoge' verwachtingen hebben. Zo lees je nog voor je aan pagina 10 van het boek komt drie keer dat de studie bekroond is geweest met de Antwerpse prijs 'Migranten in de stad'; en ook de loftrompet op de flapzijde luid overgenomen door de mentor van de auteur in het voorwoord, scherpt de verwachtingen aan. Wellicht moeten onderstaande commentaren in het licht van deze verwachtingen worden geplaatst – en bijgevolg misschien ook wel enigszins worden gerelativeerd. Laat mij echter toch even kort de doelstelling van de studie en de opzet van het boek toelichten.

De opzet van het boek wordt nagenoeg correct samengevat in de titel. Vertrekpunt was een studie waarin vijftien levensverhalen van jonge gehuwde vrouwen van Turkse afkomst aan bod kwamen. Deze levensverhalen zijn opgebouwd rond een set gerelateerde topics die onder de noemer 'relatievorming' vallen. De titel is echter enigszins

zins misleidend (en ook als lezer heb je de neiging om het soms wel eens uit het oog te verliezen) in die zin dat de betrokken vrouwen allen tot de tweede generatie gerekend kunnen worden. Dat levensverhalen daardoor een specifieke inkleurings (kunnen) krijgen, is reeds in ander onderzoek aangetoond en mag je derhalve als lezer niet vergeten. De beschrijving annex bespreking van dit onderzoek vormen de eerste 84 pagina's van het boek. De overige honderd pagina's worden gevuld door bijdragen van een aantal antropologen.

Enigszins oneerbiedig zou je kunnen zeggen dat de hulp van bevriende antropologen lijkt ingeroepen om van de studie een boek te kunnen maken. Er is immers weinig dat me van de indruk kan ontdoen dat men net met deze opzet waarbij ook onderzoekers die niet rechtstreeks bij de studie betrokken waren een woord wil geven, heeft geworsteld. Hoe passen deze externe bijdragen in de studie? Zeker niet als een kritische evaluatie van Kristel Luyckx' studie, maar eerder als op zich staande bijdragen vanuit de respectievelijke eigen onderzoekservaringen. Verwijzingen naar het moederonderzoek in het boek zijn eerder vaag of te algemeen. De bijdrage van Patrick Meurs komt wellicht het dichtst in de buurt van een herevaluatie van de oorspronkelijke resultaten. In deze bijdrage worden de levensverhalen immers geïnterpreteerd vanuit een ander psychologisch-antropologisch perspectief. Het is alleen jammer dat deze auteur een weinig expliciete vergelijking met de interpretaties van Kristel Luyckx maakt. Het is aan de lezer zelf om uit te maken waarin de verschillende perspectieven elkaar aanvullen dan wel tegenspreken. Dit gezegd zijnde, wil ik wel duidelijk stellen dat de verschillende bijdragen best wel relevantie op zich hebben. Tezelfdertijd is echter duidelijk dat de oorspronkelijke opzet om externe onderzoekers reacties te laten formuleren op het onderzoek van Kristel Luyckx niet helemaal tot zijn recht gekomen is. Het nut van een dergelijke opzet staat ook in functie van het leespubliek dat je beoogt. In dit geval wordt expliciet aangegeven dat de bundel geschreven is voor een breed publiek. Het is zeer de vraag of een breed publiek veel boodschap heeft aan de externe bijdragen. Een wetenschappelijk leespubliek daarentegen – en dat geldt ook voor mijzelf – zou, gegeven het eindresultaat, eerder de verschillende bijdragen een gelijk gewicht toekennen in het boek, als een soort bundeling van significant onderzoek.

In wat volgt, komen mijn commentaren op het basisonderzoek aan bod.

De lezer die verwacht vijftien levensverhalen te lezen, komt van een kale reis terug. Slechts drie worden er gepresenteerd en dan nog telkens in afzonderlijke hoofdstukken die themagewijs zijn opgebouwd. Voor de overige levensverhalen moet de lezer het stellen met de interpretaties van de auteur. Als lezer blijft vooral de klemtoon op de gelijkens in levensverhalen als belangrijkste indruk hangen. De verschillen, die de auteur weliswaar aangeeft, verdwijnen op de achtergrond. Hebben we hier te maken met een inconsistentie met de motivatie van de auteur om levensverhalen te registreren (p. 36)? De auteur stelt immers dat haar werkwijze geïnspireerd is door de Nederlandse antropologe Anna Aalten die in navolging van Radin stelt dat sociale wetenschappers zich moeten realiseren dat ze het specifieke van mensen onderzoeken en niet het algemene. Vandaar de specifieke functie van levensverhalen die niet ge-

bruikt worden om algemene culturele verschijnselen te formuleren, maar wel om inzicht te geven in het leven en handelen van een individu in de context van diens cultuur.

Voor die lezers die zich willen laten inspireren door de onderzoeksopzet van deze studie wil ik ook de volgende waarschuwing formuleren. De aangewezen manier om een instap te vinden in de leefwereld van migrantenvrouwen is hier toegepast, i.c. via organisaties. Deze instap laat dan toe om eventueel via 'snowball sampling' het observatieveld uit te breiden – en dat is in deze studie niet gebeurd. Mijn belangrijkste punt van kritiek betreft echter de volgende stelling m.b.t. het aantal interviews: "Dit aantal werd niet van tevoren vastgelegd. Ik had enkel vooropgesteld dat ik zou interviewen tot ik voldoende klaarheid kreeg rond de betekenissen waarnaar ik op zoek was." (p. 37). Als we even de ongelukkige formulering terzijde laten (i.c. de suggestie dat de betekenissen vooraf reeds vastlagen en er alleen maar data gezocht moesten worden die erbij passen) dan is een dergelijke ad hoc-selectie niet aangewezen. Ik heb het dan minder over het feit dat men in kwalitatief onderzoek het veldwerk laat stoppen als er in de interviews geen nieuwe elementen meer aan bod komen. Maar het is niet omdat representativiteit niet de hoofdbekommernis is van de onderzoeker dat het onderzoek niet aan formele vereisten moet voldoen voor selectie van respondenten. De categorieën 'voldoende klaarheid' en 'betekenissen waarnaar ik op zoek was' maken dat de selectie niet losstaat van subjectiviteit en toevalligheid. Wat een onderzoeker hoort te doen is voorafgaand aan de selectie het observatieveld definiëren in termen van factoren die mede bepalend kunnen zijn voor het definiëren van de betekenissen waarnaar men op zoek is. Factoren als geografische spreiding (het effect van getransplanteerde gemeenschappen), regio van herkomst, opleiding, etc. kunnen daarbij als classificaties fungeren. Binnen deze classificaties kan dan worden gerekruteerd met een veel grotere kans op slagen in termen van het opsporen van variaties in 'betekenissen'. Wat de auteur naar mijn gevoel doet is een wetenschappelijk aureool geven aan een selectieprocedure die in essentie enkel door pragmatische overwegingen is geleid. Niet doen.

Er is nog een tweede punt van methodologische kritiek. De drie levensverhalen worden neergeschreven alsof het monologen zouden zijn van de vrouwen. Ik mis vooral de interactie uit de gesprekken en zo wordt het moeilijk om de rol van de interviewer te evalueren. Aanvankelijk had ik de indruk dat het om vrije interviews ging, maar gaandeweg werd duidelijk dat het gestructureerde interviews waren; d.w.z. dat er een vragenlijst werd gehanteerd met duidelijk oriënterende vragen (in termen van het onderzoekstopic). Nu is het mij onduidelijk in welke mate dit een bewuste keuze was, maar het is wel een keuze die de aard van de verworven informatie beïnvloed. Zo kan men in een vrij interview het belang van bepaalde gebeurtenissen in het leven van mensen begrijpen vanuit het feit of men er al dan niet spontaan over begint te vertellen. Dat is een meerwaarde van deze benadering die vervalt in een gestructureerd interview. Op zich is dat uiteraard geen probleem, alleen moet je daar als onderzoeker voldoende bewust van zijn.

Vanuit wetenschappelijk oogpunt is de opbouw van de tekst ook problematisch. Allereerst presenteert de auteur haar onderzoek zonder ook maar enige a-priori aandacht te schenken aan bevindingen uit reeds gepubliceerd onderzoek. Niet dat de literatuur haar onbekend is – dat illustreert de literatuurlijst – maar de literatuur wordt meestal slechts gebruikt als externe validiteit van de eigen onderzoeksbevindingen. Het is vooral storend omdat de literatuurstudie wel degelijk ter voorbereiding van het eigen onderzoek is gebeurd en zelfs in sterke mate de vragen in het onderzoek gestuurd heeft. Op de tweede plaats was het vreemd te moeten vaststellen dat de onderzoeksopzet pas toegelicht werd nadat reeds een eerste inhoudelijk hoofdstukje inclusief levensverhaal was toegelicht. Een geoefende lezer weet immers graag de achtergronden van een onderzoek vooraleer de resultaten te lezen. Voor een 'breed' leespubliek is dat misschien minder belangrijk.

Ten slotte nog een slordigheid en een bedenking.

Om te beginnen: de slordigheid. In dergelijk onderzoek is het gebruikelijk om de identiteit en privacy te vrijwaren van de respondenten. Dit gebeurt meestal door persoonsgegevens, die zouden toelaten om respondenten te identificeren, te wijzigen. Zo ook in deze studie. De persoonsgegevens die hier gewijzigd werden (p. 20) zijn: 'leeftijd, geslacht, beroep enzovoort'. Moet ik me daarbij voorstellen dat de respondenten oud en – vooral – van het mannelijk geslacht waren?

De bedenking. In de paragraaf over 'maagdelijkheid' reflecteert de auteur over het feit dat taalkundig het woord maagd verwijst naar vrouwen zonder coïtuservaring en er geen woord is om te verwijzen naar mannen zonder ervaring. De afwezigheid van een dergelijk begrip in de taal is niet zonder betekenis volgens de auteur omdat in een patriarchale maatschappij immers enkel de maagdelijkheid van de vrouw van cruciaal belang is. Toch één (persoonlijke en ondeskundige) bedenking hier die niets te maken heeft met het feit dat de encyclopedie het begrip 'maagdelijkheid' omschrijft als 'seksuele ongereptheid van mannen en vrouwen'. De redenering waarbij 'gendered' taalgebruik gelieerd wordt met 'gender'patronen in normen lijkt solide als je het bekijkt vanuit de Nederlandse taal. In het Turks zijn zelfstandige naamwoorden echter onbepaald (en dus sekseloos). Ook voor de tweede generatie migrantenvrouwen is Turks de referentietaal wat zich onder andere uit in het feit dat wellicht de meest voorkomende taalfout tegen het Nederlands de geslachten van woorden zijn. Zelfs verwijzingen naar vrouwen gebeuren vaak in de hij-vorm. Heeft de bovenstaande redenering van de auteur in deze context nog dezelfde betekenis? Ik weet het niet, maar daar kan een taalkundige een antwoord op formuleren. Los van deze bedenking meen ik toch dat de auteur haar overigens interessante en uitdagende stellingname met iets meer finesse benaderd mocht hebben.

Moeten we dan besluiten dat de studie geen waarde heeft? Niet noodzakelijk, maar wel dat alles binnen de juiste proporties moet worden bekeken. In concreto, het is een studie die inderdaad een beeldvorming presenteert en zeer toegankelijk geschreven is. Alleen kan de auteur met haar onderzoek niet garanderen dat de beeldvorming niet eenzijdig is. Het is een beeld van een vrij homogeen geselecteerde groep jonge Turk-

se migrantenvrouwen van de tweede generatie die deelneemt aan activiteiten van een integratiecentrum. Loop je dan geen risico om in stereotypen te vervallen?

Tot slot: in het overigens stilistisch mooi geschreven 'woord vooraf' staat een zinsnede die de methodoloog in mij doet gruwen; i.c. "Kwantitatief onderzoek, kan, op de valreep beschouwd, geroutineerd worden en toch een zekere waarde behouden' (p.7). In het midden gelaten of het inderdaad klopt dat dit niet geldt voor kwalitatief onderzoek, is een dergelijke bewering aanstootgevend. Als ernstige methodologen één zaak willen meegeven aan hun studenten, dan is het wel de ingesteldheid om niet te vervallen in geroutiniseerde onderzoeksprocedures – zelfs niet in kwantitatief onderzoek – omdat het risico van pseudo-wetenschappelijkheid dan te groot wordt en de analyses niet meer dan een wetenschappelijk aureool impliceren. Het nut van deze zinsnede ontgaat me ook omdat het kwalitatief onderzoek geen nood heeft aan een dergelijke stereotypering van het kwantitatief onderzoek om de eigenwaarde te verrechtvaardigen. Dat kwalitatief onderzoek in de onderzoekspraktijk veel moeilijker uit te voeren is, is iets waarvan zelfs de kwantitatief georiënteerde onderzoeker in mezelf overtuigd is.

Guy Moors

René Veenstra, *Leerlingen-Klassen-Scholen. Prestaties en vorderingen van leerlingen in het voortgezet onderwijs*, Thela Thesis, Amsterdam, 1999, 256p.

Recent rijst in Vlaanderen met regelmaat van de klok de vraag of het al dan niet wenselijk is een rangorde van scholen op te stellen, in termen van prestaties en/of effectiviteit. Dergelijke rangordening zou voornamelijk de ouders van leerlingen, moeten toelaten beter gemotiveerde beslissingen te nemen bij de keuze van een onderwijsinstelling – vaak speelt nu nog de bereikbaarheid een doorslaggevende rol. In Frankrijk en Engeland zijn de schoolprestaties openbaar en bestaan er al langer 'hitlijsten' van scholen. In Engeland hebben dergelijke classificaties er zelfs toe geleid dat scholen de deuren moesten sluiten wegens gebrek aan leerlingen: ouders sturen hun kinderen liever niet naar scholen die aan de staart van het klassement bengelen. Naast de vraag of een dergelijke rangordening wenselijk is, is er ook het probleem van de praktische uitvoering. Kunnen prestaties van scholen zo maar worden vergeleken? Wanneer geeft een ranglijst van scholen een eerlijk en goed beeld? Aan welke kenmerken moeten verschillen tussen scholen worden toegeschreven? Het zijn precies deze vragen waarop dit boek een antwoord wil geven.

Aanleiding vormt de bekendmaking van de prestaties van alle Nederlandse scholen voor voortgezet (i.e. secundair) onderwijs door het dagblad Trouw in 1997. De berekeningen van Trouw waren gebaseerd op gegevens van de onderwijsinspectie, die pas na een uitspraak van de rechter beschikbaar waren gesteld door het ministerie. De rechter oordeelde dat het publieke belang van het vrijgeven van cijfers zwaarder weegt dan de bedenkingen die het ministerie geuit had, namelijk dat het doorgeven

van het materiaal aan derden de vertrouwensrelatie van de inspectie met de scholen zou aantasten en dat de scholen schade zouden ondervinden van de publicatie van de gegevens omdat slagingspercentages geen rekening houden met de achtergrond van de leerlingen. Het is precies omwille van dit laatste punt dat Veenstra de berekeningen van Trouw bekritiseert: om scholen eerlijk te vergelijken moet je rekening houden met de achtergrond van de individuele leerlingen. De prestaties van scholen mogen en kunnen niet los worden gezien van de instroom waarmee de school te maken heeft. De aard van de leerlingenpopulatie is van doorslaggevend belang. Verschillen in prestaties tussen leerlingen onderling zijn vaak veel opmerkelijker en deze verschillen worden veroorzaakt door bepaalde persoonlijke en achtergrondkenmerken – bijvoorbeeld socio-economische status. Bij vergelijking van scholen moet met die gegevens rekening worden gehouden. In dit licht heeft Veenstra onderzocht in hoeverre verschillen in prestaties en vorderingen voor Nederlands en wiskunde verklaard kunnen worden door kenmerken van leerlingen, gezinnen, docenten en scholen. De doelstelling van de auteur is tweeledig. In eerste instantie wil hij nagaan in hoeverre de schattingen van de nettoprestaties van scholen verschillen in een analyse met geaggregeerde gegevens (i.e. de werkwijze van Trouw) en in een analyse waarin wel degelijk rekening wordt gehouden met de individuele verschillen (multilevel-analyse). In de tweede plaats wil hij nagaan welke leerling-, gezins-, docent- en schoolkenmerken van invloed zijn op de prestaties van leerlingen.

Om verschillen in prestaties en vorderingen van leerlingen op het individuele niveau te verklaren, stelt de auteur een nieuw denkkader voor, namelijk een *structuur van concentrische cirkels*. Deze structuur bestaat uit zes cirkels. Het middelpunt (0) wordt gevormd door de prestaties van de leerlingen. De eerste ring (1) wordt gevormd door de schoolse kenmerken van de leerlingen, met name vroegere prestaties, intelligentie, inzet, werkhouding, prestatiemotivatie en schoolbeleving. In de tweede ring (2) vinden we de algemene kenmerken van leerlingen: het zelfbeeld en het leefpatroon (o.a. vrijetijdsbesteding). De derde ring (3) is voorbehouden voor de interactie tussen ouders en kinderen over schoolse zaken en in de vierde ring (4) gaat de aandacht naar de algemene interactie tussen ouders en kinderen (bijvoorbeeld opvoedingsstijl). In de vijfde ring (5) komen structurele kenmerken aan bod zoals socio-economische status van het gezin (SES), opleidingsniveau van de ouders, etniciteit,

Ook op klas- en schoolniveau wordt gedacht in termen van concentrische cirkels. De buitenste cirkel wordt gevormd door de contextuele kenmerken: locatiegrootte, leerlingencompositie en denominatie. Wat het kenmerk leerlingencompositie betreft, wordt enkel aandacht besteed aan het mogelijk effect van het percentage allochtone leerlingen. Een klassiek kenmerk uit het schooleffectenonderzoek, namelijk de SES-compositie van de school, komt niet aan bod. Dit is jammer in een onderzoek waarin van meet af aan de nadruk ligt op het belang van de instroom van een school. Divers onderzoek heeft vroeger immers al aangetoond dat de SES-compositie van de school invloed kan hebben op de individuele prestaties van de leerling, los van en bovenop het effect van de SES van het gezin waarin de leerling opgroeit. Deze lacune heeft

waarschijnlijk te maken met het feit dat de auteur zich voor de invulling van de structuur vooral heeft laten inspireren door het effectiviteitsonderzoek. Hierdoor zijn de beschouwde klas- en schoolkenmerken voornamelijk kenmerken die door het beleid vrij makkelijk aangepast en gestuurd kunnen worden. Dit blijkt zeker uit de tweede cirkel die schoolkenmerken omvat zoals nadruk op basisvaardigheden, professioneel en onderwijskundig leiderschap, eenheid in visie en doelen, ordelijk schoolklimaat, bewaking van de leervorderingen, samenwerking tussen school en thuis, aard van de brugperiode, mentoraatsysteem, docent-leerlingratio en toelatingscriteria. In de derde cirkel bevinden zich de docentkenmerken: gelegenheid tot leren, effectieve leertijd en gestructureerd onderwijs.

Wat is nu het nut van het denken in concentrische cirkels? Op grond van theoretische overwegingen worden verschillende kenmerken in de structuur opgenomen en vervolgens worden cirkel per cirkel analyses uitgevoerd. Volgens de auteur kunnen met het gebruik van deze structuur verschillende invloeden worden geordend en kan inzicht worden gekregen in de (causale) relaties tussen de (groepen van) kenmerken onderling. Hoewel de auteur deze structuur voorstelt als dé vernieuwing van zijn onderzoek, lijkt het mij eerder oude wijn in nieuwe zakken. Immers, wanneer bijvoorbeeld een meervoudige stapsgewijze regressie wordt uitgevoerd, waarbij de verschillende onafhankelijke variabelen in blokken aan het model worden toegevoegd, wordt een identieke redenering gebruikt, met hetzelfde resultaat.

De structuur van concentrische cirkels is dus eigenlijk niet meer dan een bepaalde manier om de zaken voor te stellen, zij het een heel aanschouwelijke.

De door Veenstra aangewende methodologie is zeer verfijnd. Hij maakt gebruik van de gegevens van het Centraal Bureau voor Statistiek en zijn rigoureuze uitgevoerde analyses hebben betrekking op 7.000 leerlingen uit 450 klassen van 150 scholen. Vanzelfsprekend opteert de auteur voor multilevel-analyse – die hij nog eens zeer uitgebreid uit de doeken doet – maar daarenboven kiest hij ook voor een multivariate aanpak, in de ware zin van het woord: de verschillende afhankelijken worden tegelijk in het model gebracht. De analyses zijn dus tegelijkertijd voor Nederlands en voor wiskunde verricht. Deze aanpak is beter en correcter dan een bivariate aanpak omdat een realistischer beeld van de werkelijkheid wordt gegeven. Maar ondanks deze aanpak, komen we theoretisch gezien niet tot nieuwe inzichten. De centrale bevinding van het schooleffectenonderzoek wordt nog maar eens bevestigd: voor een verklaring van verschillen in prestaties zijn de gegevens op individueel niveau, of dus leerling- en gezinskenmerken, het belangrijkste. De effecten van de beschouwde kenmerken op leerling-, klas- en schoolniveau liggen verder over het algemeen in de lijn van de verwachtingen. Theoretisch gezien brengt dit onderzoek dus weinig nieuws bij. De auteur stelt overigens zelf dat theorievorming niet centraal heeft gestaan in het onderzoek (p.181 e.v.). Zelf noemt hij het vooraf opstellen van hypothesen, naast het hanteren van concentrische cirkels, een behoorlijke verbetering op exploratief onderzoek. Dit kan toch echter moeilijk een verdienste van dit onderzoek worden genoemd. De auteur stelt het voor alsof het onderzoek naar determinanten van

schoolprestaties tot nu toe een louter exploratieve aangelegenheid is geweest. Er is wereldwijd voldoende onderzoek om dit tegen te spreken.

De verdienste van dit onderzoek situeert zich waarschijnlijk eerder op het maatschappelijk dan op het wetenschappelijk vlak. Veenstra toont duidelijk aan dat het vergelijken van scholen zeker geen eenvoudige klus is. Rangordes van scholen moeten met een heel kritisch oog worden bekeken. Wanneer effectief rekening wordt gehouden met de individuele leerling – in een multilevel-aanpak –, worden andere resultaten verkregen dan wanneer men zich baseert op geaggregeerde gegevens. Wanneer men echter tot een nationale vergelijking van scholen wil komen, is het praktisch gezien onmogelijk de methode van Veenstra te hanteren. De gegevens die volgens Veenstra in rekening gebracht moeten worden, zijn er op nationaal niveau niet. Veenstra zelf heeft zijn onderzoek uitgevoerd op een steekproef van scholen en nadeel van zijn werkwijze is dat de door hem gebruikte bron (CBS) geen namen van scholen mag doorgeven. Voor een vergelijking van scholen zijn deze gegevens dus totaal onbruikbaar. Op een praktisch toepasbare methode om tot een eerlijke, accurate vergelijking van scholen te komen, is het dus nog even wachten, als zo'n methode overigens bestaat. Als dit boek één ding duidelijk maakt, dan is het wel dat klasseringen van scholen steeds met de nodige omzichtigheid gemaakt en bekeken moeten worden.

Mieke Van Houtte

Ann Verlinden, *Het ongewone alledaagse. Over zwarte katten, horoscopen, miraculeuze genezingen, ...*, Acco, Leuven, 1999, 203p.

Dit boek biedt een eerste inzicht in het thema 'bijgeloof' in de sfeer van (sub)cultuur en zingeving. De vraagstelling situeert zich binnen onze actuele en vooralsnog rationele samenleving, maar was tot op heden geen onderwerp van wetenschappelijke analyse. Getuige daarvan is bijvoorbeeld de veeleer beperkte bibliografie die het boek ondersteunt.

De auteur wil een antwoord zoeken op vier vragen: (1) mensen hebben nood om personen, (onverwachte) gebeurtenissen en dingen te plaatsen of te ordenen in een zingevingskader teneinde dit hanteerbaar te maken (anders dan bv. het traditionele katholieke denkkader). Daarbij wil zij een onderscheid vinden tussen 'wat' mensen bijgeloof noemen en welke criteria daarbij gehanteerd worden?; (2) In welke mate spreken mensen wel of niet over aspecten van bijgeloof (zoals geluksbrengers, horoscopen, magische rituelen ...). In een rationele culturele context wordt een spanning vermoed tussen 'handelen' en de wijze waarop zij erover (durven) spreken (taboe?); (3) Hoe kunnen bepaalde (bij)geloofselementen en -praktijken verklaard of gekaderd worden? Is er een samenhang met een crisis of spanning, dan wel behoren deze activiteiten en zingeving tot het integrale van de hele levenscyclus?; (4) Ten slotte de vraag naar het voorkomen van het bijgeloof in Vlaanderen? Wat is het verband tussen, enerzijds 'vrijdag de 13de', het raadplegen van een helderziende, het schietgebedje'

en anderzijds socio-demografische variabelen zoals leeftijd, geslacht, scholing en kerkbezoek?

De auteur geeft echter geen conceptueel kader om haar vraagstelling te situeren, wat spijtig is precies omdat dit in de rationele cultuur toch wel een wat apart maar feitelijk ervaringsfenomeen is. Ook wordt er weinig elders gepubliceerd onderzoek omtrent mogelijke antwoorden op haar vragen gerapporteerd; toegegeven het onderwerp is ook niet alledaags. Deze probleemstelling vraagt enerzijds een kwantitatieve benadering, anderzijds een kwalitatieve benadering.

De cijfermatige onderzoeksaanpak, bedoeld om enig inzicht te verwerven in het voorkomen van de (bij)geloofselementen en -praktijken is een probleem. Het becijferen zou gebeuren via een vragenlijst die door een uitgeverij besteld werd bij een marketingbureau. De auteur mocht eigen vragen toevoegen, maar had geen controle over de gegevensverzameling. Deze praktijk maakte dat bepaalde sociale categorieën onvoldoende aanwezig waren in de steekproef (bv. lagergeschoolden) en een aantal variabelen onvoldoende geregistreerd zijn. Het gevolg is dan ook dat geen representatieve waarde kan worden gehecht aan de resultaten, die evenwel voor een ander en meer populair doel verzameld werden. De enige conclusie is dat ouderen en trouwe kerkgangers zich meer zouden typeren door de volksreligieuze praktijken (kaarsen branden, geloof in ongeluk ...), terwijl geluksgeloof en parawetenschappelijk geloof veeleer bij jongeren kenmerkend zouden zijn. De auteur kan dan ook niet meer dan besluiten dat er een nood is aan onderbouwd wetenschappelijk onderzoek op basis van representatieve steekproeven.

De lezer scherpt dan zijn verwachtingen voor het kwalitatieve luik. De auteur heeft zeven kwalitatieve diepte-interviews gedaan bij mensen omtrent hun specifieke sociale situatie (afkomst ...) en beleving van aspecten van (bij)geloof 'vroeger' en 'nu'. Zo volgt een stukje levensverhaal van: de 'bijgelovige' Rosa (platteland), het verhaal van dokter Bernaerts (materialist en rationalist), de pech- en ongeluksvogel Charlie, 'new Age fan' Reinhilde, de uit een vrijzinnig gezin afkomstige verpleegster Kaat en de onderwijzeres en 62-jarige Vercreyde komende uit een katholieke opvoeding, welke traditioneel stopte met werken omwille van de kinderen. Diverse 'uitspraken' stofferen de rapportering.

De auteur poogt dan schematisch diverse dimensies in kaart te brengen zoals: 'vroeger' en 'nu' bv. wat betreft Kerk en maatschappij, het traditionele-katholieke zoals het zelf beleefd wordt in vergelijking met de sociale omgeving, de wijze waarop de geïnterviewde percipieert hoe 'anderen' hem of haar bekijken. Evident komen eigen (bij)geloofselementen en praktijken aan bod, waaruit blijkt dat deze soms niet altijd bewust beleefd worden. Op basis van dit beperkt materiaal worden conclusies getrokken. Daarbij worden concepten gehanteerd zoals 'bricolage' en 'supermarktfoor' (Luckmann citerend). Een combinatie van factoren wordt dan als verklaring naar voren geschoven: gelegenheidsgeloof (bv. een amulet meenemen naar een examen), beangstiging versus speelse betovering als ervaring om het saaie leven te doorbreken, (half) geloven en toch handelen via de paradox van het rituele instrumentalisme (Campbell), de levensculturele context evenals het structurele netwerk waar de be-

voorrechte getuige lid van is, de persoonlijke levensgeschiedenis en ten slotte de spanning tussen 'de' wetenschap en het 'verwerpen' van het wetenschappelijke monopolie. Tot slot stelt de auteur dat bijgeloof geen duidelijk te definiëren en zeker relatie begrip is en dit vaak onbewust beleefd wordt.

Wat is de meerwaarde voor de lezer? Het boek geeft een eerste verkennend inzicht in een fenomeen dat ook aanwezig is/zingend is in een rationele culturele wereld, dit is boeiend en wordt ook duidelijk gerapporteerd binnen de sociale context van de geïnterviewden. Of wij nu een duidelijker wetenschappelijk inzicht in de probleemstelling hebben is maar de vraag. Kwantitatief hebben wij geen generaliseerbare informatie, kwalitatief hebben wij 'verhalen' die evenmin scherp uitdiepen 'wat' bijgeloof inhoudt en hoe dit gefundeerd verklaard of gecontextualiseerd kan worden. Het gebrek aan voorgaand wetenschappelijk onderzoek en het gemis aan een conceptueel – liefst sociologisch – denkkader zijn daar een reden voor. Voor de modale lezer een prettig niet alledaags verhaal, voor de wetenschapper, deze blijft op zijn honger zitten naar 'meer'.

Erik Henderickx

Replik van de auteur

Afgaand op de conclusie van de criticus mag ik het opzet van het boek als geslaagd beschouwen! Het boek is immers de gepopulariseerde versie van mijn doctoraat en ik wilde precies dat het een onderhoudend en prettig leesbaar boek zou zijn voor de zogenaamd modale lezer. In vergelijking met mijn doctoraat werd het aantal bladzijden flink teruggeschoefd: het gros van de tabellen en statistieken en een aantal meer theoretische en methodologische overwegingen hebben de baan moeten ruimen. De nadruk werd gelegd op de meer verhalende interviewportretten omwille van de eventuele herkenbaarheid en (dus) het lezersplezier. Dit boek is dus niet in de eerste plaats bedoeld voor de "wetenschapper", die inderdaad wellicht meer gading vindt in het doctoraal proefschrift zelf (waarvan de bibliografie overigens merkkelijk uitgebreider is!). Dat het boek een gepopulariseerde versie betreft kon de criticus uiteraard niet weten omdat het niet als dusdanig in het boek vermeld staat. Over een aantal dingen die nochtans wel in het boek vermeld stonden, werd evenwel blijkbaar overgelezen. Het onderzoek was op de eerste plaats kwalitatief van aard. Er werden daarbij niet slechts zeven, maar 70 diepte-interviews afgenomen, een naar kwalitatieve maatstaven zeer behoorlijk aantal. Uit die 70 diepte-interviews werden zeven type-interviews geselecteerd en uitgewerkt. De getrokken conclusies zijn dus niet gebaseerd op slechts "beperkt materiaal", zoals de criticus schrijft.

Sociologisch onderzoek naar het zogenaamde "bijgeloof" (de moeilijkheid van definiëring en afbakening staat uitgebreid beschreven in het doctoraat) is inderdaad eerder beperkt en dus ook de theorievorming hieromtrent. De studie was in de eerste plaats

dan ook bedoeld als een exploratieve studie die juist een aanzet wou geven tot theorievorming of theoretische denkpistes.

Wat het kwantitatieve gedeelte betreft, dit luik van het onderzoek was aanvankelijk niet gepland. Het was dan ook een (buiten)kans dat de uitgeverij die een studie had besteld rond "God in Vlaanderen" de gelegenheid gaf een aantal vragen toe te voegen i.v.m. mijn vraagstelling. De representativiteit van de data is inderdaad niet gegarandeerd, maar dat wil niet zeggen dat de data volstrekt onbruikbaar zouden zijn. Er konden namelijk wel tendensen uit worden afgeleid. Er werden nagenoeg dezelfde samenhangen met kerkbetrokkenheid, godsgeloof, geslacht, leeftijd en scholing gevonden als in buitenlands onderzoek, wat op zich een interessant gegeven is.

Om te eindigen: het boek brengt op de eerste plaats ongewoon alledaagse verhalen, die als voorsmaakje ook een wetenschapper niet onbetuigd zullen laten. En bij honger naar meer wordt het eigenlijke proefschrift warm aanbevolen!

Ann Verlinden

Hans de Witte & Peer Scheepers (red.), *Ideology in the Low Countries: Trends, Models and Lacunae*, Van Gorcum, Assen, 1999, 191p.

Hoe vaak leest men een goed boek dat is gebaseerd op survey-onderzoek? Een boek waarin meer gebeurt dan het berekenen van allerlei relaties tussen variabelen, waarop vervolgens allerlei min of meer aannemelijke, maar vaak niet of nauwelijks getoetste, 'interpretaties' worden geplakt? Een boek dat niet wordt gekenmerkt door methodenfetisjisme en theoretische oppervlakkigheid, maar door een voorbeeldige kruisbestuiving van statistische analyse en sociologische theorievorming? Mij gebeurt dat slechts zeer zelden. Het beste voorbeeld van zo'n boek is wat mij betreft *Ideology in Dutch Politics* (1991) van de in 1995 veel te vroeg overleden politicoloog Cees Middendorp. Dat ik niet alleen sta in dit oordeel wordt bevestigd door het verschijnen van *Ideology in the Low Countries*, als Nederlands-Vlaamse coproductie geredigeerd door Hans de Witte en Peer Scheepers en bedoeld als postuum eerbetoon aan Middendorp. In dit boek trachten toonaangevende Nederlandse en Vlaamse onderzoekers zijn ideeën over politieke ideologie en culturele en politieke verandering verder te ontwikkelen.

In een inleidend hoofdstuk 1 worden de hoofdlijnen van Middendorps werk beknopt uiteengezet: de (toenemende) rol van politieke ideologieën als schakel tussen het stemgedrag enerzijds en (vooral) religiositeit en klassenpositie anderzijds en het belang van het onderscheid tussen opvattingen over economische verdelingskwesties ('economisch' conservatisme versus progressiviteit) en opvattingen over vraagstukken van orde en vrijheid ('cultureel' conservatisme versus progressiviteit). Behalve dit inleidende hoofdstuk zijn er een bijdrage waarin Jos Becker zijn ervaringen met Middendorp als persoon en onderzoeker schetst (hoofdstuk 2), een epiloog door beide

redacteuren (hoofdstuk 9) en zes empirisch-theoretische bijdragen (hoofdstukken 3 tot en met 8).

In hoofdstuk 3 (Scheepers et al.) wordt geprobeerd de door Middendorp gedemonstreerde afname van cultureel conservatisme en de toename van economisch conservatisme sinds 1970 te verklaren. Dit eerste empirische hoofdstuk ademt een sterke preoccupatie met methodisch-statistische en datakwesties en is theoretisch niet sterk. De geformuleerde 'hypothese' over de invloeden van 'individuele kenmerken' zijn bijvoorbeeld niet zozeer uit een netjes uitgewerkte theorie afgeleide voorspellingen, maar meer een soort pre-theoretische 'verwachtingen'. Deze brengen weinig meer tot uitdrukking dan dat men verwacht ongeveer dezelfde relaties tussen variabelen te zullen aantreffen als onderzoekers die eerder ongeveer hetzelfde hebben onderzocht. Curieus vind ik ook dat de onderzoekers het formuleren van hypothesen over de effecten van 'contextkenmerken' meer lijken te beschouwen als een middel om het statistische 'Age-Period-Cohort' probleem op te lossen dan als een middel om het belangrijke door henzelf gestelde verklaringsprobleem op te lossen. Via een flink aantal hypothesen, die niet steeds voortvloeien uit een heldere theoretische logica, mondt dit hoofdstuk dan ook uit in teleurstellend vage conclusies, die het niveau van empirische samenhangen tussen allerlei variabelen onvoldoende overstijgen.

Hoofdstuk 4 (Vollebergh et al.) gaat vervolgens in op de vraag welke invloed het herkomstgezin – sociale positie en opvattingen van de ouders – op het economisch en cultureel conservatisme van jongeren heeft. Hoewel deze bijdrage betrekkelijk los staat van het werk van Middendorp en geen grote theoretische pretenties heeft, is dit een helder geschreven bijdrage over een in Nederland weinig onderzocht probleem. Doorslaggevend voor het cultureel conservatisme van jongeren blijken een lage opleiding en religiositeit van het kind zelf, terwijl economisch conservatisme vooral totstandkomt onder invloed van een hoog gezinsinkomen. De directe invloed van de opvattingen van de ouders op beide typen conservatisme is opmerkelijk klein. Dat zoons vooral worden beïnvloed door hun vaders en dochters vooral door hun moeders – 'the sex role model of socialisation' – wordt alleen bevestigd voor cultureel conservatisme.

Hoofdstuk 5 (De Witte) is de beste bijdrage aan dit boek. Het problematiseert het gemak waarmee Middendorp besluit dat beide vormen van conservatisme kunnen worden verklaard uit de klassenpositie. Dit gebeurt door de invloed van de klassenpositie op beide typen opvattingen te specificeren aan de hand van sociaal-psychologische theorieën van Kohn en Rotter. Hun inzichten leiden De Witte tot een analyse van de rol van 'belief in personal control' als 'the missing psychological link in sociological theories, which analyse the influence of the occupational position of an individual on his attitudes and values' (p. 70). Inderdaad blijkt een ongunstiger positie in het sociaal-economisch leven via een 'externe locus of control' (het idee dat men zelf geen greep op de dingen heeft) te leiden tot zowel cultureel conservatisme als economische progressiviteit. De creatieve en systematische synthese van sociologische en sociaal-psychologische inzichten maakt dit tot een knap hoofdstuk. Als wij verder willen gaan dan het simpelweg vaststellen van correlaties tussen enerzijds iets

dat wij 'sociale klasse' of 'beroep' noemen en anderzijds de manier waarop mensen in het leven staan, dan verdient deze aanpak navolging. Inderdaad: "(My) model (...) might present a good point of departure for future research on 'the occupational roots of conservatism'" (p. 83).

Hoofdstuk 6 (De Witte en Billiet) is vervolgens een koude douche. De probleemstelling doet nogal gezocht en overbodig aan: geldt wat blijkens Middendorps onderzoek voor Nederland geldt, ook voor Vlaanderen? Teleurstellend is vooral dat de discussie over de verklaringskracht van de klassenpositie voor beide typen conservatisme – waarin ook Middendorp zich nadrukkelijk heeft gemengd – hier niet wordt aangegrepen als vertrekpunt voor een analyse die het mogelijk maakt om zin van onzin te scheiden. Daartoe moeten eerst de meningsverschillen zorgvuldig worden gereconstrueerd en vervolgens moeten ze worden geopend voor empirisch onderzoek. Dat gebeurt hier niet. Aan Kohns bezwaren tegen het vaststellen van effecten van vage en ambigue variabelen als 'sociale klasse' wordt bijvoorbeeld gewoon voorbijgegaan en de stelling van ondergetekende (bijv. Houtman 1995; 2000) dat cultureel conservatisme totstandkomt onder invloed van een geringe hoeveelheid cultureel kapitaal en niet onder invloed van een zwakke klassenpositie wordt nogal misvormd weergegeven. De lezer moet in dit hoofdstuk dan ook instemmen met een fors aantal aanvechtbare veronderstellingen en beslissingen voordat hij of zij de hier geboekte onderzoeksresultaten kan aanvaarden. Men kan zich bijvoorbeeld afvragen waarom Ingleharts postmaterialisme in de analyse wordt opgenomen als een 'nieuwe' ideologische scheidslijn naast Middendorps 'culturele progressiviteit' (als één van beide 'oude' ideologische scheidslijnen). In de literatuur wordt – nota bene ook door Middendorp en in hoofdstuk 8 van dit boek – toch volop gesuggereerd dat postmaterialisme weinig anders is dan een beroerde operationalisering van culturele progressiviteit? En waarom wordt de conclusie dat cultureel conservatisme totstandkomt onder invloed van de 'klassenpositie' niet gelogenstraft door het feit dat het inkomen hierop – net als in onderzoek van o.a. Middendorp, Kohn en ondergetekende – geen invloed heeft? Of heeft het inkomen niets te maken met iemands 'klassenpositie'? Maar wat dan te denken van de veronderstelling binnen de klassenanalyse dat de klassenpositie hiermee juist *alles* te maken heeft? En wat trouwens te denken van de bevinding dat vooral de 'klassen' (?) van studenten en gepensioneerden van elkaar verschillen naar cultureel conservatisme (respectievelijk minst en meest conservatief)? Hoeveel slagen moet men inderdaad om de arm houden (p. 113) om uit dergelijke verschillen tussen *niet-werkenden* conclusies te trekken over de houdbaarheid van Kohns theorie over de invloed van de *vrijheid in het werk* op cultureel conservatisme? Zie hier enkele vragen die men moet beantwoorden wanneer men hypothesen wil formuleren en toetsen die de interpretatievrijheid van de onderzoeker aanzienlijk verder inperken dan hier gebeurt.

In hoofdstuk 7 (Van Gyes en De Witte) wordt vervolgens de claim van Middendorp tegen het licht gehouden dat de waarden 'vrijheid' en 'gelijkheid' ten grondslag liggen aan zijn onderscheid tussen 'economisch' en 'cultureel' conservatisme/progressiviteit. De houdbaarheid van dit idee wordt onderzocht door de samenhangen te berekenen

tussen beide Middendorp-dimensies enerzijds en enkele door de sociaal-psychologen Schwartz en Triandis geconceptualiseerde en geoperationaliseerde waardeoriëntaties anderzijds. De belangrijkste bevinding is dat Middendorps cultureel conservatisme nauwelijks negatief samenhangt met 'self-direction' (Schwartz/Triandis). Dat behoeft wat mij betreft overigens niet in strijd te zijn met de genoemde claim van Middendorp, omdat de gebruikte operationalisering duidelijk maken dat Middendorp met 'vrijheid' verwijst naar 'aanvaarding van culturele verschillen' (het toekennen van vrijheden aan 'anderen'), terwijl 'vrijheid' bij Schwartz en Triandis vooral staat voor 'zelfexpressie' of 'zelfontplooiing'. Precies daarom lijkt het me belangrijk om beide concepten van vrijheid op theoretisch en operationeel niveau systematischer van elkaar te onderscheiden dan gebruikelijk is. Zo leidt Ingleharts aan Maslow ontleende theoretische logica hem tot een conceptualisering van vrijheid in de zin van 'zelfontplooiing' of 'zelfexpressie', terwijl de vervolgens bij de operationalisering gebruikte politieke doelen ('inspraak vergroten' en 'vrijheid beschermen') juist vooral verwijzen naar 'aanvaarding van culturele verschillen'.

Daarmee belanden we bij hoofdstuk 8 (Dekker et al.). De hierin behandelde vraag stond op het moment van Middendorps overlijden hoog op diens onderzoeksagenda: hoe verhoudt Ingleharts index voor 'postmaterialisme' zich precies tot Middendorps eigen tweedimensionale ideologische ruimte en wat betekent dat voor de houdbaarheid van Ingleharts theorie? De onderzoekers bouwen voort op kritiek van met name Flanagan. Deze komt er grofweg op neer dat Ingleharts index voor 'postmaterialisme' in feite weinig anders is dan een slechte operationalisering van culturele progressiviteit. De analyse maakt duidelijk dat inderdaad een forse negatieve relatie bestaat tussen postmaterialisme en cultureel conservatisme. Wordt postmaterialisme vervolgens 'gezuiverd' van deze overlap, dan blijken naast linkse (Groen Links) ook rechtse postmaterialisten (kleine christelijke partijen) te bestaan. Helaas zetten de onderzoekers niet de belangrijke laatste stap. Ingleharts theorie is immers weinig meer dan een betrekkelijk losse interpretatie van zwakke relaties tussen 'ongezuiverd' postmaterialisme enerzijds en een lage leeftijd, een hoog opleidingsniveau en onkerkelijkheid anderzijds. Dat deze drie demografische categorieën ook, maar in beduidend sterkere mate, worden gekenmerkt door culturele progressiviteit roept daarom de vraag op of ze ook samenhangen met 'gezuiverd' postmaterialisme. Zo niet, dan worden hun (zwakke) samenhangen met 'ongezuiverd' postmaterialisme blijkbaar veroorzaakt door de 'vervuiling' met culturele progressiviteit. Een bevestiging hiervan had (opnieuw) de stelling van Ingleharts critici kunnen bevestigen dat diens theorie in feite geen enkele empirische basis heeft (zie hierover uitgebreider: Houtman 2000).

Het is jammer dat Middendorps ideeën in dit boek nergens worden losgelaten op het zogenoemde *Death of Class Debate*, zoals dat in de jaren '90 opnieuw is opgeleaid (o.a. Lipset, Clark, Pakulski, Evans). Hierdoor blijft onzichtbaar dat deze ideeën belangrijke aanknopingspunten bieden om het internationale onderzoek op dit terrein op een hoger theoretisch plan te brengen (zie bijvoorbeeld Evans 1999; Clark en Lipset, in druk). Middendorps conceptualisering van de relatie tussen klassenpositie en stemgedrag is namelijk een stuk minder naïef dan gangbaar is op dit onderzoekster-

rein, waar het niet ongewoon is dat onderzoekers volstaan met het vaststellen van de relatie tussen klassenpositie en stemgedrag. Middendorp thematiseert immers niet alleen de op dit onderzoeksterrein zo vaak veronachtzaamde *motieven* voor het stemgedrag, maar toont ook dat deze steeds belangrijker worden ('the ideologization of the vote') en demonstreert bovendien dat arbeiders op economische gronden (economische progressiviteit) weliswaar links stemmen, maar tegelijkertijd op culturele gronden juist rechts (cultureel conservatisme).

Ook met het oog op enkele andere discussies in de internationale literatuur lijkt het belang van Middendorps werk mij groter dan uit dit boek blijkt. De lezer van hoofdstuk 3 krijgt bijvoorbeeld ten onrechte de indruk dat de vraag naar de verklaring van de oorzaken van de toegenomen culturele progressiviteit alleen maar van belang is tegen de achtergrond van Middendorps werk. Niets is echter minder waar. Deze vraag raakt aan de kern van hedendaagse theorieën over bijvoorbeeld detraditionalisering (Heelas et al. 1995), reflexieve modernisering (Beck et al. 1994) en postmodernisering (Inglehart 1997). Iets soortgelijks geldt voor de bevinding in hoofdstuk 6 dat politieke opvattingen een grote invloed hebben op het wel of niet stemmen op Agalev, terwijl deze er in het geval van de CVP juist weinig of niets toe doen. Deze bevinding wordt weliswaar in verband gebracht met Middendorps ideeën over 'the ideologization of the vote', maar waarom wordt hier geen verbinding gelegd met theorieën als de genoemde? Ook is jammer dat de constatering dat naast 'linkse' ook 'rechtse' postmaterialisten bestaan (hoofdstuk 8) niet in verband wordt gebracht met hedendaagse studies over (de intensivering van) culturele conflicten – vergelijk die over de Amerikaanse *Culture Wars* tussen postmoderne multiculturalisten en christelijke fundamentalisten.

Dergelijke theoretische dwarsverbindingen worden naar mijn smaak niet in alle hoofdstukken voldoende gelegd. Dat is jammer, omdat hierdoor de actuele relevantie van Middendorps werk – en daarmee onvermijdelijk ook die van sommige hoofdstukken in dit boek – wat onderbelicht blijft. Ook blijft hierdoor onduidelijk of sommige van de genoemde theorieën wellicht hypothesen opleveren die er lijnrecht mee in strijd zijn. Wat in dit boek naar mijn smaak kortom ontbreekt is een goed inleidend theoretisch hoofdstuk, dat het werk van Middendorp niet alleen op hoofdlijnen schetst, maar dit ook en vooral in een breder kader plaatst door het te betrekken op enkele welgekozen discussies in de internationale sociaal-wetenschappelijke literatuur. Toch is *Ideology in the Low Countries* ook zonder zo'n hoofdstuk nog steeds een boek dat er zijn mag. Het is wat mij betreft verplichte kost voor iedereen die wetenschappelijk geïnteresseerd is in de structuur van politieke ideologieën, hun economische en religieuze oorzaken, hun politieke gevolgen en de veranderingen die hierin optreden.

Dick Houtman

Literatuur

- Beck, U., A. Giddens en S. Lash (1994). *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Clark, T. N. en S. M. Lipset (red., in druk). *The Breakdown of Class Politics: A Debate on Post-Industrial Stratification*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Evans, G. (red., 1999). *The End of Class Voting? Class Voting in Comparative Context*. Oxford: Oxford University Press.
- Heelas, P., S. Lash en P. Morris (red., 1995). *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity*. Oxford: Blackwell.
- Houtman, D. (1995). 'De ambiguïteit van "beroepsklasse": Over de economische progressiviteit en het cultureel conservatisme van "de arbeidersklasse".' *Sociologische Gids*, 42(6), 426-444.
- Houtman, D. (2000). *Een blinde vlek voor cultuur: Sociologen over cultureel conservatisme, klassen en moderniteit*. Assen: Van Gorcum.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Countries*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Middendorp, C.P. (1991). *Ideology in Dutch Politics: The Democratic System Reconsidered (1970-1985)*. Assen: Van Gorcum.

Willem Trommel & Romke Van der Veen (red.), *De herverdeelde samenleving. Ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 1999, 342p.

Dit boek handelt over de institutionele herziening van de Nederlandse welvaartsstaat. Het boek probeert in een tiental bijdragen een balans op te maken van de veelheid aan sociale en institutionele veranderingen die het Nederlandse sociale beleid de afgelopen twintig jaar kende. Hierbij worden ontwikkelingen op een groot aantal beleids-terreinen in kaart gebracht en op een gedetailleerde wijze geanalyseerd (sociale zekerheid, arbeidsmarktbeleid, volkshuisvesting, onderwijs, gezondheidszorg, welzijn en justitiële zorg). De focus in al deze analyses ligt op veranderingsprocessen in de instituties. Er wordt daarbij niet enkel gekeken naar herzieningen in de reglementering en de besluitvormingsprocessen, maar ook naar de veranderingen in de verantwoordelijkheidsverdeling voor de uitvoering van het beleid.

Het is niet doenbaar om in een boekbespreking de veelheid van institutionele veranderingen in de verschillende sectoren van het Nederlandse sociaal beleid de revue te laten passeren. Kort samengevat komt de kern van het Nederlands hervormingsproces neer op een ingrijpende herziening in de inrichting en de uitvoering van sociale arrangementen. De institutionele hervormingen hebben als doel om tot een grotere beheersbaarheid en betaalbaarheid van de welvaartsstaat te komen. Ontwikkelingen zoals de feminisering van de arbeidsmarkt, individualisering van sociale relaties,

veroudering, globalisering en flexibilisering zorgen voor een toenemend gebruik van sociale voorzieningen. In het Nederlands discours wordt dit als problematisch ervaren, niet enkel omwille van de betaalbaarheid, maar ook omwille van 'ongewenste' gedragseffecten van verzorgingsarrangementen. Moderne anonieme en geprofessionaliseerde zorgbureaucratieën zouden de bereidheid van burgers om voor elkaar zorg te dragen ondermijnen en calculerend gedrag van burgers en organisaties stimuleren. In deze neoliberale analyse, die het Nederlandse discours van de jaren tachtig en negentig steeds sterker gaat bepalen, verschuift het mens- en organisatiebeeld. Het dominante beeld van de regelvolgende burger en organisatie maakt plaats voor de calculerende burger en organisatie op basis van eigenbelang. Er komt een grote aandacht voor uitvoeringspraktijken van burgers en organisaties met een grotere nadruk op de eigen verantwoordelijkheid.

De meest opvallende accenten in de herzieningen van de uitvoering van het sociale beleid komen neer op het introduceren van meer marktwerking, de opkomst van zakelijk ingestelde uitvoeringsorganisaties, het introduceren van financiële prikkels en het aanscherpen van regelgeving om de beslissingsvrijheid in het uitvoeringsproces terug te dringen. Laat ik een aantal voorbeelden aanhalen, die in het boek worden uitgewerkt. In de gezondheidszorg betekent grotere responsabilisering dat de burgers méér eigen bijdragen dienen te betalen; werkgevers krijgen een grotere verantwoordelijkheid voor zieke werknemers (afschaffing van de ziektewet, maar met doorbetaling van loon door de werkgever gedurende het eerste jaar); verplichtingen tussen zorgverlener en zorgontvanger worden contractueel vastgelegd. In de werkloosheid wordt meer gewerkt met een sanctionerend beleid, d.w.z. uitkeringen voor niet-werkwillige werklozen worden gekort en inkomensbeleid en activering worden nauwer aan elkaar gekoppeld. Ook in het onderwijs wordt bij overtreding van gedragsafspraken door probleemleerlingen als uiterste sanctie het aanbieden van onderwijs gestopt. In verschillende sectoren van het sociale beleid ontstaat een nieuw type van uitvoeringsorganisatie. De overheid kent een terugtrekkende rol. Zij gaat meer optreden als 'regisseur', die de algemene kaders vaststelt waarbinnen betrokken actoren hun (nieuwe) beleidsverantwoordelijkheden dienen waar te maken. De overheid neemt niet langer de inrichting van alle arrangementen op zich, maar zij legt de uitvoering dwingend op (met minimale voorwaarden) aan de betrokken maatschappelijke actoren. De sociale partners worden uit het bestuur van de sociale zekerheid geweerd, wat het einde betekent van het tripartite bestuur. De bedrijfsverenigingen (te vergelijken met onze socialezekerheidsparastatalen) worden omgevormd tot marktgerichte organisaties, die onderling moeten concurreren. Deze ontwikkeling doet zich ook voor op het terrein van het (beroeps)onderwijs, waar Regionale opleidingscentra (ROC's) onderwijsproducten op de markt dienen te brengen of op het terrein van de volkshuisvesting waar verzelfstandigde woningcorporaties met elkaar in concurrentie gaan. Ook private ondernemingen worden toegelaten als uitvoerder van beleid, bijvoorbeeld de uitzendbureaus in de publieke arbeidsbemiddeling, Arbeidsdiensten voor het preventie en reïntegratiebeleid in de bedrijven, verzekeraars die een deel van het arbeidsongeschiktheidsrisico voor hun rekening nemen en private zorgaanbieders (bv. kinderopvang) die een plaats krijgen toegewezen in het door de overheid gereguleerde

zorgbestel. De concurrentie en competitieve verhoudingen tussen uitvoerders heeft als doel om via de 'de tucht' van de markt de effectiviteit en efficiëntie van de uitvoeringspraktijk te vergroten. Naarmate de overheid minder direct bij de uitvoering is betrokken en specifieke uitvoeringstaken worden uitbesteed aan zelfstandige organisaties dient de overheid zich te concentreren op aansturing en toezicht.

Zonder in deze boekbespreking de terugkoppeling te maken naar het Belgische/Vlaamse beleid, is het duidelijk dat een aantal van deze ontwikkelingen ook bij ons ingang beginnen te vinden. Denk bijvoorbeeld aan het doorbreken van het VDAB-monopolie en de toenemende rol van de uitzendbureaus inzake arbeidsbemiddeling en vorming of het stimuleren van particuliere kinderopvanginitiatieven via fiscale prikkels.

De inleiders en uitleiders van dit boek concluderen dat de Nederlandse verzorgingsstaat een groot veranderingspotentieel kent en ze verwerpen daarom de stelling dat verzorgingsstaten zich door een hoge mate van institutioneel immobilisme kenmerken ('pad-afhankelijkheid' in de these van Esping-Andersen). Zij komen tot de conclusie dat de hervorming van de Nederlandse welvaartsstaat vooral een institutionele herziening is zonder dat de normatieve fundamenten werden aangetast. Het ideologisch project van de Nederlandse verzorgingsstaat met een behoorlijk niveau van publieke inkomensbescherming en principes van verdelende rechtvaardigheid zou vooralsnog intact blijven. Deze scherpe eindconclusie is mijns inziens betwistbaar en ook niet echt geloofwaardig. De eindredacteuren en diverse auteurs wijzen zelf op verschillende gevaren van de Nederlandse institutionele innovaties voor de georganiseerde solidariteit.

Grotere responsabilisering en een nauwe band tussen kosten en baten van het gebruik van voorzieningen leiden tot het gevaar van privatisering, een vermindering van onderlinge solidariteit en een afbrokkeling van de legitimiteit van collectieve voorzieningen.

Responsabilisering van werkgevers bij het beschermen van sociale risico's houdt bijvoorbeeld het gevaar in van risicoselectie. De zwakste groepen zouden dan door werkgevers geweerd worden op de arbeidsmarkt, omdat het financiële risico voor de werkgever té groot wordt. Op zulke effecten van het gevoerde beleid gaan de auteurs niet echt (empirisch) in. In welke mate is bijvoorbeeld grotere risicoselectie mede de verklaring voor het feit dat ondanks de sterke Nederlandse werkgelegenheidsgroei de zwakkere groepen (arbeidsongeschikten, laaggeschoolden, migranten) veel minder hebben kunnen profiteren van het geroemde poldermodel? Zijn alle ingrepen in de WAO (Wet op de Arbeidsongeschiktheid) gedurende meer dan een decennium en het binnenbrengen van marktwerking nu zo effectief geweest? Op basis van de statistieken kunnen we alleen maar vaststellen dat het aantal WAO-ers sinds 1995 opnieuw stijgend is en men vandaag weer aan eenzelfde volume WAO-ers zit als tien jaar geleden. Het WAO-vraagstuk is blijkbaar moeilijk beheersbaar, alle privatisering ten spijt.

Empirisch onderzoek wijst ook uit dat de inkomensongelijkheid en de armoede in Nederland in de jaren tachtig en negentig zijn toegenomen. Ondanks de gestegen werkgelegenheid en alle activeringsprogramma's is het aantal gezinnen zonder betaal-

de arbeid niet gedaald. Omdat het Nederlandse beleid wel de uitkeringsniveaus en de reikwijdte van de sociale bescherming heeft afgeslankt (bv. in de bijstand, in de werkloosheidswet,...) heeft dit negatieve gevolgen voor de onderkant van de inkomensverdeling. Het is m.i. dan ook moeilijk vol te houden dat de Nederlandse hervormingen louter een proces waren van institutionele ombouw en niet van afbouw (p. 308). Ontwikkelingen in de welvaartsstaat dienen niet enkel benaderd te worden vanuit de *instituties* maar ook vanuit de *resultaten*. Waren de Nederlandse hervormingen nu positief voor de effectiviteit en de efficiëntie in de uitvoering van sociaal beleid? In welke mate waren de ontwikkelingen negatief voor de primaire doelstelling van de welvaartsstaat, namelijk armoedepreventie? Op deze fundamentele vragen krijgen we in dit boek geen antwoord.

Deze kritische bedenkingen nemen niet weg dat het boek een aanrader is voor iedereen, zowel studenten als beroepsbeoefenaars, die zich willen verdiepen in de maatschappelijke en institutionele aspecten van sociaal beleid. Naast een mooie inleiding in fundamentele herverdelingsvraagstukken van de moderne verzorgingsstaat, een inspirerende oefening in de toepassing van sociologische en politologische denkkaders op het terrein van de welvaartsstaat, wordt de lezer een goed gedocumenteerd en helder geschreven overzicht geboden van de hervormingsprocessen in de Nederlandse welvaartsstaat.

Lieve De Lathouwer

Luc Sels & Bert Overlaet, *Lonen in Vlaanderen. Wat verdient u en wie verdient meer?*, Acco, Leuven, 1999, 224p.

De lonen en salarissen van anderen blijven een onderwerp dat de nieuwsgierigheid prikkelt. Velen zullen daarom dit boek met interesse ter hand nemen, waarbij sociologen het voordeel hebben dat zij dit beroepshalve mogen doen. Wordt die nieuwsgierigheid bevredigd? Het antwoord luidt (wat mij betreft): in hoge mate wel. Dit boek is de neerslag van de Grote Salarisenquête, die het tijdschrift *Vacature* publiceerde in maart 1998. Ruim 15.000 formulieren werden teruggestuurd. Niet alle groepen uit de beroepsbevolking hebben echter in even sterke mate geparticipeerd; met name vrouwen en lagergeschoolden zijn ondervertegenwoordigd. De auteurs hebben daarom de populatie van het onderzoek ingeperkt tot 'de voltijds tewerkgestelde bedienden en kaderleden en het voltijds, statutair of contractueel tewerkgesteld overheidspersoneel' (p. 18). Dit betekent dat arbeiders en deeltijds werkenden uitgesloten zijn. Voor de deelpopulatie is daarenboven nog een herweging doorgevoerd op basis van geslacht en opleiding.

Het boek bestaat uit twee nogal verschillende delen. Het eerste deel is puur beschrijvend en geeft voor zestien sectoren (Metaal, Onderwijs, etc.) en voor twaalf functie-families (General management, Logistiek en aankoop, etc.) een reeks gegevens over loonhoogte, loonspreiding, bijkomende voordelen, loonsamenstelling (prestatieloon)

en de impact van werkervaring. Dit deel bevat alleen grafieken en tabellen, zonder tekst. Alle loongegevens slaan op brutolonen. Voor de lezers van dit Tijdschrift is het misschien interessant te vermelden dat de sector Onderwijs er goed uitkomt. Qua gemiddelde loonshoogte is het de zesde sector op achttien, na correctie voor opleidingsniveau. Wel zijn er nauwelijks extra voordelen. Net als de sector Overheid wordt het Onderwijs gekenmerkt door een geringe loonspreiding, en een relatief geringe impact van werkervaring op het loon.

Het tweede, meer analytische deel, is voor de socioloog interessanter. Een eerste hoofdstuk gaat over loonshoogte en loonspreiding. De meeste maandsalarissen in de onderzoeksgroep bevinden zich tussen de 70.000 en 110.000 BEF. Binnen deze groep blijkt werkervaring de belangrijkste verklarende factor voor loonverschillen, gevolgd door diplomaniveau en het hiërarchisch niveau van de job. Ook na controle voor een reeks kenmerken van de persoon, de functie en het bedrijf blijven vrouwen aanzienlijk minder verdienen dan mannen. Sectorale loonverschillen blijken omvangrijk te zijn in Vlaanderen: distributie, de overheid en de socio-culturele sector staan onderaan de loonladder; chemie, energie, banken en informatica bezetten de hoogste sporten. De sectorale loondifferentiatie blijkt in Vlaanderen bijzonder hardnekkig te zijn.

Het volgende hoofdstuk gaat in op de loonsamenstelling. De voor- en nadelen van de verschillende vormen van prestatiebeloning worden uitgebreid besproken, evenals de voorwaarden waaronder deze kunnen werken, waarbij de resultaten van de enquête eerder als illustratie worden gebruikt. Het hoofdstuk leest dan ook eerder als een overzichtsartikel van de literatuur op dit terrein, dan als een onderzoeksverslag, wat het natuurlijk alleen maar interessanter maakt. Overigens is de impact van prestatiebeloning op het totale loon voor de overgrote meerderheid van de werknemers relatief beperkt; variabele loonvormen concentreren zich sterk bij de hoogste lonen.

Het laatste hoofdstuk gaat over de beleving van het loon. De Vlaamse bedienden en kaderleden zijn over het algemeen voorzichtig tevreden met hun salaris, ook al zouden de meesten toch graag wat méér krijgen. Mensen die veel verdienen zijn nauwelijks tevredener dan mensen die weinig verdienen; de tevredenheid wordt vooral (negatief) beïnvloed door de ervaren werkdruk. We zien hier ook het verschijnsel sociaal-selectieve perceptie opduiken: de respondenten in het hoogste loondecil menen gemiddeld dat twintig percent van de mensen méér verdient dan zichzelf (terwijl dat in feite minder dan vijf percent is).

Dit boek is in opmerkelijk korte tijd totstandgekomen (sneller dan deze bespreking). Desalniettemin is het zeker niet oppervlakkig. De analyses in het tweede deel staan methodologisch op peil, en de resultaten worden besproken binnen het kader van de literatuur over dit onderwerp, hetgeen de auteurs in staat stelt om conclusies te trekken die meer dan louter descriptief zijn. De belangrijkste beperking van dit boek is de selectieve steekproef. De auteurs vermoeden dat binnen koppels waar slechts één exemplaar van de enquête van Vacature binnenkwam, over het algemeen de meestverdienende partner (dus meestal de man) de vragenlijst zal hebben ingevuld. Dit

betekent dat ook na herweging en inperking van de populatie tot bedienden, kaderleden en ambtenaren, de hogere niveaus wellicht oververtegenwoordigd zijn. De resultaten kunnen dus vertekend zijn, en moeten met voorzichtigheid worden gehanteerd.

Ondanks dit voorbehoud moet de algemene evaluatie van dit boek zeer positief zijn. Het bevat een rijkdom aan materiaal en bevindingen, waarvan ik er slechts enkele heb kunnen noemen. Het is ten eerste aan te raden aan alle mensen (wetenschappers of niet) die geïnteresseerd zijn in de arbeidsmarkt of de inkomensverdeling in Vlaanderen.

Karel Van den Bosch

